

ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

Քաղաքական գիտությունների դոկտոր

1720-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ղափանի հայոց անկախ իշխանապետության (1722-1730) պատմության ուսումնասիրման գործում վերջերս պատշաճ ուշադրության է արժանացել «Ղափանցվոց պատմության» վենետիկյան հրատարակությունը¹, որն ընդգրկում է Ս. Շահումյանի և Տեր Ավետիքի նախնական պատումների գրառումները և դրանց հիման վրա Ղուկաս վրդ. Մեքաստացու կազմած Համապատում բնագիրը²:

Այս հոդվածում ևս, պատմական լրացուցիչ աղբյուրների հետ մեկտեղ, օգտագործված է «Պատմության» վենետիկյան հրատարակության ընձեռած նոր նյութը, ինչպես նաև Ղուկաս Մեքաստացու ցայսօր գիտական շրջանառությունից դուրս մնացած՝ աշխարհագրագիտական մի անտիպ աշխատության Սյունիքին վերաբերող գլուխը³:

Որո՞նք էին Դավիթ Բեկի իշխանապետության սահմաններն ու ընդգրկած տարածքը:

Ղափանի իշխանապետության հյուսիսային սահմանը

«Պատմության» տվյալներից դատելով՝ Դավիթ Բեկի իշխանության տակ գտնվող

¹ Տե՛ս **Հ. Գ. Փափազյան**. «Դավիթ-Բեկի պայքարը օսմանյան ներխուժման դեմ և հարաբերությունները իրանական հակաօսմանյան դիմադրական ուժերի հետ».- Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1987, № 1, էջ 89-102: **Ա. Մ. Այվազյան**, «1720-ական թվականների Սյունյաց ազատագրական շարժման պատմությունից (սկզբնաղբյուրների համադրման փորձ)».- ՊԲՀ, 1990, No. 2 (129), էջ 119-134: **Նույնի**՝ «Դավիթ-Բեկի Հայաստան գալու ժամանակն ու հանգամանքները».- ՊԲՀ, 1990, No. 3 (130), էջ 76-85: **Նույնի**՝ «Իրադարձություններն Սյսրկովկասում 1723 թ. և արցախահայերի առաջին օգնական ռազմերթը Սյունիք».- ՊԲՀ, 1990, հմր. 4 (131), էջ 63-80: **Նույնի**՝ «Իրադարձությունները Ղափանում և Նախիջևանի խանությունում 1724 թ.».- ՊԲՀ, 1991, հմր. 2 (133), էջ 102-114: **Նույնի**՝ «Ղափանցվոց պատմության» հավաստիությունն ու կառուցվածքը».- ՊԲՀ, 1992, No. 1 (134), էջ 85-100 (այս հոդվածաշարն ամփոփված է 1992 թ. պաշտպանված թեկնածուական դիսերտացիայում՝ «Ղափանցվոց պատմությունը» և 1720-ական թվականների հայ ազատագրական շարժման ուսումնասիրությունը):

² Դավիթ Բեկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցոց», աշխատասիրեց Սամուել վրդ. Արամյան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1978 (այսուհետև՝ Պատմութիւն Ղափանցոց), էջ 62-92: Այս հրատարակության բնագրային մասը հոդվածիս շարադրանքի մեջ համառոտագրություններով հղելու ենք ըստ հետևյալ հատվածների. ՊՄԸ՝ Պատում Ստեփան Շահումյանի, էջ 119-130. ՊՏԱ՝ Պատում Տեր Աւետիք քահանայի, էջ 131-143. Համապատում՝ Համապատում բնագիր, խմբագրեց Ղուկաս վրդ. Մեքաստացի, էջ 147-181. Զորացուցակ՝ Դավիթ-Բեկի զորավարների ցանկը և Տեր-Ավետիքին նվիրված ներբողը, էջ 143-145:

³ **Ղուկաս Մեքաստացի**, Համառոտ պատմութիւն թագաւորացն Հայոց եւ աշխարհագրութիւն Հայաստանի եւ աշխարհագրական բառարան, Վենետիկ, Ս. Ղազարի մատենադարան, 480 էջ: Մատյանի բովանդակությունը նկարագրել է Ս. Արամյանը (տե՛ս Պատմութիւն Ղափանցոց, էջ 190-193): Հոդվածին կից հրապարակվող հատվածն ընդգրկում է գրքի Երկրորդ մասի էջ 63-70-ը, որոնց ձեռագիր բնօրինակի պատճենը մեր խնդրանքով սիրահոգծար տրամադրել էր երջանկահիշատակ աբբահայր, բազմավաստակ հայագետ Ս. Ճեմճեմյանը տակավին 1992 թ., որի համար մեծապես շնորհակալ ենք:

ամենահյուսիսային գավառը Միսիանն էր (տե՛ս ՊՄՇ, էջ 121. ՊՏԱ, էջ 133, 134. Զո-րացուցակ, էջ 144. Համապատում, էջ 149, 152-153): Այս իրողությունն է հուշում նաև Մխիթար սպարապետի ստորագրությամբ ռուսաց կայսրին հղած հայտնի ուղեր-ձում (1726 թ. մարտի 24) առկա հետևյալ հաղորդումը.

*«...սումանցիքն բազմահոյք հոյովագործք եկին Ջարմակայ գլուխքն բա-
զումք քաղաք, վանք, անապատք, գեղորանք առան տիրեցան... յետ սոցա դի-
մեցան առ մեզ»⁴ (այս և հետագա բոլոր ընդգծումներն իմն են՝ Ա. Ա.):*

Օսմանցիները կարող էին գրոհել Ջերմուկի վրա ամբողջ Վայոց ձորը գրավելուց հետո միայն՝ հարավարևելյան ուղղությունից (Ջերմուկի արևմտյան կողմում ձգ-վում են Ղարաբաղի բարձրավանդակի դժվարանցանելի լեռները, որոնցից այն կողմ Ղարաբաղի Հայոց Սղնախների զինված ուժերն էին): Հետևաբար, Ղափանի հայկական իշխանապետության սահմանները (համենայն դեպս, 1725-1726 թթ.) սկսվում էին Վայքից հարավ:

Արևելյան սահմանները

«Պատմության» մեջ հիշատակված՝ Դավիթ բեկի իշխանության ներքո գտնվող ամենաարևելյան գյուղերն ու վայրերն էին. Ծավ, Շիշկերտ (Շիշկետ, Իշկերտ, Իշ-կետ), Գեմանցու (Կեմանցու, Կումանու) դաշտ, Շնհեր (Շինուհայր), Շիվանաձոր (Շվանիձոր), Ղարաչիմեն, Խոտանան, Եղահորդ (Եղայ հորթ, Եղավարդ, Եղեվարդ, Եղվարդ): Սրանցից բուն սահմանային բնակավայրերը հետևյալներն էին.

ա) Ս. Շահումյանը մի առիթով հստակ նշում է, որ Թորոս բեկն իր զորքով «գնաց մինչև Եղայ հորթ, որ է ի սահմանս Պարկուշատայ» (ՊՄՇ, էջ 125. հմմտ. Համապա-տում, էջ 158): Բնական էր, ուրեմն, որ Եղահորդին մոտակա Երիցվանեկ (Եոցիվա-նակ, Իրիցվանիկ, Կարմիր վանք, այժմ՝ Արծվանիկ) և Խոտանան գյուղերը նույնպես սահմանային կռիվների վայր էին հանդիսանում (տե՛ս Համապատում, էջ 164-165)⁵:

բ) «Ղափանցվոց պատմության» Համապատում բնագրից դուրս է ընկել Տեր Ավե-տիքի կարևոր տեղեկությունն այն մասին, թե ինչ է արել Դավիթ բեկը Պապ գորա-վարին Շիշկերտում գլխատելուց հետո: Տեր Ավետիքը, որն այդ ժամանակ, ըստ ե-րևույթին, Դավիթ բեկի բանակում էր, ծանուցում է.

⁴ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов. Том II, часть II. Под редакцией Ашота Иоаннисяна. Ереван: изд. АН АССР, 1967 (այսուհետ՝^a АРО, II), док. 335, с. 273-274.

⁵ Այս առումով հետաքրքրական է, որ մելիք Ֆռանցյուլի դավաճանությունից (1724 թ. մարտի վերջ-ապրիլի սկիզբ) որոշ ժամանակ անց Դավիթ բեկն իր իշխանության սահմաններում էր համարում առաջի-նիս սեփական գյուղը՝ Երիցվանեկը կամ Կարմիր վանքը («...Երցվանեկ ասանին, որ եւ ասի Կարմիր վանք...» – Համապատում, էջ 157), ինչը պարզ երևում է հետևյալ հաղորդումից. «...ցեղ ինչ Թուրքացն Պար-կուշատայ գային ի լեռնակողմանս Ղափանու, վրանօք բնակէին վասն խստութեան տօթոյ երկրի իւրեանց, որպէս եւ յայլ ամենայն ժամանակս ամարայնոյ առնէին: Արդ՝ իբրեւ գայն լսէր Դաւիթ Պէկն, վաղվաղակի զՄխիթար սպարապետն իւր հազար ութ հարիւր վառելովք ի վերայ նոցա առաքէր. եւ նա երթայր յուզէր եւ յետամուտ լեալ գտանէր զնոսա ի վերին կողմանս Կարմիր վանք կոչեցեալ ասանին, եւ ի վերայ հասանէր նոցա...» (Համապատում, էջ 164): Սա նշանակում է, որ հայոց զորքերն անպատիժ չէին թողել մելիք Ֆռան-ցյուլի ուխտադրությունը և գրավել էին Երիցվանեկը:

«[Դավիթ-բեկը] անտի (Շիշկերտից՝ Ա. Ա.) գնաց ի Չաւնդուր⁶, անդ եւս գործողով լեալ, եւ առեալ ընդ իւր զգօրսն՝ գնաց ի վերայ Թուրքին, եւ հարին կոտորեցին Շահայպակլու գիւղորէսն, եւ զինչս նոցա առեալ՝ եկին ի դաշտն Կումանու» (ՊՏԱ, էջ 134. հմմտ. Համապատում, էջ 159-160):

Նույն ժամանակահատվածի անցքերը նկարագրելիս Ս. Շահումյանը հայտնում է, որ այդ պահին Դավիթ բեկը հաջորդականորեն բնակվում էր Շիշկերտում, Գեմանցի դաշտում և Ծավում (ՊՄՇ, էջ 126): Ակնհայտ է, որ վերջին երեք վայրերը նույնպես գտնվել են սահմանամերձ գոտում, քանի որ այդտեղից է Դավիթ բեկն արշավել Շահայպակլու գյուղերի վրա: Մահմեդականաբնակ այդ գյուղերը կարելի է որոշակիորեն տեղադրել նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ Ջանգելանի շրջանի Շալիֆի (Շալիպլու, Շայուպլու)⁷ ավանի շրջակայքում՝ Շիկահողից մոտ 6 կիլոմետր հյուսիս-արևելք, Ողջի գետի աջ ափին, այժմ ազատագրված տարածքում: Շահայպակլուն կամ Շահապակլուն վարչականորեն պատկանել է Չավնդուր գավառին⁸, բայց ակներև է, որ սահմանային գոտում գտնվելով՝ Շահայպակլուի բնակիչները հարելու էին Բարգուշատի մահմեդական իշխանությանը՝ ի դեմս Ֆաթհ-Ալի սուլթանի:

զ) 1724 թ. ապրիլին Իվան Կարապետը Ղարաբաղից անցնում է Ղափան ու որոշ ժամանակ անց իրեն ուղեկցող 200 հոգիանոց ջոկատով⁹ փորձում ետ վերադառնալ, սակայն, ինչպես ինքն է պատմում՝

«Քերդն եւ Բարգուշատայ սոլթանըն մեր ճանապարհըն կտրեցին, ոնչ զիդել ինք (կարողանում էինք-Ա.Ա.) յառէջ գնալ, ոնչ զիտել ինք յեղ դառնալ: Եկինք Խնծորիս անվանիս Ա (1) գեղ կէր, մեք եկինք տեղն ԲՃ (200) մարդով, թէ յեղ գանք. Քուրդն արէկ մեր վերէն:...մեր փոքր դօշունը (գորքը-Ա.Ա.) դուս գնաց Քերդէրին գլխավորէրն ջարթեցինք, բարի յեղ եկինք էլ Ղարայբաղ»¹⁰:

1720-ականներին Խնծորեսկի սահմանային ավան լինելու փաստը կողմնակի կերպով հավաստում է նաև Աբրահամ Կրետացին.

«Նախ կային ԵՃ (500) տուն ի Խնծորեկ գեղն, բայց այժմ (1736 թ.-Ա.Ա.) սաւկաւցեալք էին: Զի բազումք սպանեալք էին ի թուրքաց, քանզի փաշայք զօրօք իւրեանց քանիցս անգամ եկեալ էին ի վերայ նոցա եւ ոչ կարացին մուտ

⁶ Շիշկերտը կա Չավնդուր գավառի մեջ էր:

⁷ 1886 թ. մարդահամարի ժամանակ այս բնակավայրն ուներ ընդամենը 88 բնակիչ (տե՛ս Ղ. Ալիշան. Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 101):

⁸ «Եւ ունի Չավնդուր այժմ զայսոսիկ փոքր աւանս, այսինքն՝ գԿապագլուխ, գԽոջան, գՊուրջովան, գՊարտախ, գՇիւանաձորն, որ ունի զբերդ, զԹուփ, գԿումարայց, գՇահապակլու, գՓքնի, գԻշկետ, գԿեմանցու, գՇիւեր, որ է իշխանանիստն Չավնդուր, եւ զբազում գիւղորայս» - տե՛ս կից հրապարակվող «Իններորդ աշխարհն Մեծին Հայոց, որ Սիւնիք ասի» հավելվածը:

⁹ Ա. Մ. Այվազյան, «1720-ական թվականների Սյունյաց ազատագրական շարժման պատմությունից», էջ 132, ծնթ. 55:

¹⁰ АПО, II, док. 277 с. 185.

առնել, այլ պատերազմեալ ընդ միմեանս յետ դառնային ամօթով»¹¹:

Երկու այլ վավերագրերում Իվան Կարապետը խոսում է Ղարաբաղի և Ղափանի միջև թշնամական մահմեդական իշխանության գոյության մասին.

«[Ղարաբաղի և Ղափանի («Մեծ Խայերի»)] միջումն Բ (2) մեծ ալ կայ, Քուրդ ան եւ հավատով սոնի ան»¹².

«Եւ էս Խայերին մէջտեղն Քուրդ կայ: Էս Խայերն ասում ան, թէ... կուզանք Քուրտին վերէն. քուրտն փչացնենք, որ տեղէս մինչի Երեւան ողջ Խայեր ան Ա (1) կուտառնան»¹³:

Հատուկ «Ղափանցվոց պատմության» համար պատրաստած իր քարտեզում Ղուկաս Մեքաստացին Ղափանի հյուսիսարևելյան սահմանային վերջին գծի վրա կանգնած ավանների թվում Խնձորեսկի կողքին նշել է «Կորին», «Կորէսը», «Խնածախը» և «Տեղը»¹⁴: Այս գծից այն կողմ էլ, անշուշտ, սկսվել է Ղափանի և Ղարաբաղի միջև ընկած մահմեդական իշխանության զբաղեցրած ոչ մեծ տարածքը: Ղափանի իշխանապետության թերևս ամենաարևելյան ամրացված կետը եղել է Զորացուցակում հիշվող Կուլաբերդը, որտեղ կար 110 զինվոր՝ Ղազար գորավարի հրամանատարությամբ (էջ 144): Դատելով Մեքաստացու կազմած քարտեզից՝ կարելի է անվարան ասել, որ Կուլաբերդը այսօրվա Լաչինի շրջանի Գյուլեբիրդ ավանն է, Հագարու գետի աջ ափին:

Ղափանի իշխանապետության արևելյան ամենահարավային վայրերից «Պատմության» մեջ հիշվում է Շիվանաձորը, որտեղ տեղակայված էր Սարգիս գորավարի 250-հոգանոց ջոկատը (Զորացուցակ, էջ 144):

Արևմտյան սահմանը, եթե չհաշվենք Ագուլիսի (գուցե և Երնջակի) կարճատև

¹¹ 2 μñ 3 Ñ 3 Û Í Ñ» İ 3 6 Ç ð ä 3 İ Û á ð Á Ç ð Ý ð Ý Ý 3 İ 3 Ý μ Ý 3 · Ç ñ « é á ð é » ñ » Ý Á 3 ñ · Û 3 Ý á ð Á ð á ð Ý « 3 é 3 ç 3 μ 3 Ý « İ 3 Ý á ð Á 3 · ñ á ð Á ð á ð Ý » ñ « Û Í ð Ó á ñ Ò 3 Ý Û 3 Ý Ç « ° ñ « 3 Ý « 1973 « չ 151 է

¹² АРО, II, док. 277; 211; с. 71: Աշ. Հովհաննիսյանի իրավամբ զգուշացնում էր, որ «քուրդ» անունով Իվան Կարապետը նշել է ոչ թե քուրդ ազգի ներկայացուցիչներին, այլ առհասարակ բոլոր մահմեդականներին (տե՛ս *Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов. Том II, часть I. Под редакцией Ашота Иоаннисяна. Ереван: изд. АН АССР, 1964* (այսուհետ՝ ^а АРО, I), с. LVI է Վերը բերված դեպքում, սակայն, «քուրդ» ցեղանունը (Էթնոնիմ) գործածված է ուղղակի իմաստով: Դեռևս XVIII դ. վերջին Զաքարիա Քանաքեռցին, որն իր «Պատմագրության» մեջ հստակորեն տարբերակում է մահմեդական տարբեր ցեղախմբերը և նրանց դավանական ուղղությունները, հիշատակում է Քաշաթաղի Հոչես ավանում (նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ Լաչինի շրջանում), այսինքն՝ հենց Ղարաբաղի և Ղափանի միջև, հայերի կողքին բնակվող սուննի քրդերին (տե՛ս **Զաքարիա սարկիսազ**. Պատմագրություն, Վաղարշապատ, 1870, հ. II, գլուխ Ե, էջ 9-10. հմմտ. **Ղ. Ալիշան**. Միսական, էջ 269): Իր դիրքի բերումով ցեղադավանական հարցերին քաջատեղյակ մի ուրիշ հեղինակ՝ Էջմիածնի կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացին, իր երկի նույն էջերում իրարից զատելով «օսմանցի-թուրք» ու «քուրդ» ցեղանունները, գրում էր, որ Խնձորեսկի վրա, բացի օսմանցիներից, բազմիցս հարձակումներ են գործել նաև Ղարաչոռլու ցեղի քրդերը (տե՛ս **Աբրահամ Կրետացի**. Պատմություն, էջ 150-151): Ղարաչոռլուների քուրդ լինելու փաստը հաստատում են նաև թուրքական աղբյուրները, – տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հ. Ա, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1961, էջ 159:

¹³ АРО, II, док. 239 « с. 99.

¹⁴ Քարտեզը տե՛ս «Պատմություն Ղափանցվոց», Առաջաբան, 49-րդ էջից առաջ՝ ներդիրում է

գրավումը, ձգվում էր Զանգեզուրի լեռնաշղթայի (Սյունյաց լեռների) երկայնքով. «Պատմության» մեջ նշվում է հայկական զորքերի հարձակումը Ղազանկուլու (Կապուտջուղ) լեռան շրջակայքում քոչող թուրքմեն ցեղերի վրա (ՊՏԱ, էջ 135. հմմտ. Համապատում, էջ 164):

Ղափանի հարավային սահմանը հատում էր Արաքսը: Հայոց պատմության վերջին հարյուրամյակների ընթացքը երևակող խիստ ուշագրավ պատմական փաստ է այն, որ 1720-ականների Ղափանի հայոց իշխանապետության սահմանները գրեթե համընկնում են արդի Հայաստանի Հանրապետության հարավային շրջանների սահմաններին. մյուս կողմից՝ Բարգուշատի մի քանի տասնյակ հայկական գյուղերն ու ավանները, ինչպես նաև Գողթնի, Երնջակի և Ճահուկի հայկական բավական մարդաշատ բնակավայրերը¹⁵, որոնք դուրս մնացին Դավիթ բեկի գլխավորած ազատագրական շարժման ոլորտից, հետագայում իսպառ հայաթափ եղան: Բարգուշատն ազատագրվեց միայն 1992-1994 թթ. արցախյան ազատամարտի ընթացքում:

Գուրհամ-Կաքավաբերդ: Կենավուգ: Մեղրի:

Ըստ Տաթևի վանքին հարկատու գյուղերի ցանկի (XVII դար)¹⁶, Մեղրի գետի հովտի գյուղերը (Կալեր, Եկդաստանց, Վանք և այլն) մտնում էին Կաքավաբերդ գավառի մեջ¹⁷: 1720-ականների համար, սակայն, «Ղափանցվոց պատմության» տվյալները վեր են հանում մի նոր իրողություն. Կաքավաբերդն առհասարակ չի հիշվում, փոխարենը՝ Կալերը հիշատակված է Գուրհամ գավառում. «...հրեշտակա արձակեցին Մեղրացիքն ի գաւառն Գուրհամ՝ ի Կալեր»¹⁸ (Համապատում, էջ 160-161): Ղուկաս Մեքաստացու վերը նշված քարտեզում այսօրվա Մեղրու շրջանը բաժանված է երկու գավառի՝ Գուրհամի և Կենավուգի միջև, ընդ որում, Գուրհամն ակներևաբար ընդգրկում է Կաքավաբերդը կամ առնչվածն նրա մի մասը. Գուրհամում են նշված Կալերը, «Դաշտունը», «Զուարը», «Եկդաստայցը», «Քարը», ինչպես հետագայում Ղուկաս Մեքաստացին ճշտել է՝ «Իսկ Գուրհամ ունի գաւառն Կալեր, ուր բնակէր Պապ զօրագլուխն Դաւթի 700 զօրօք ի մերում ժամանակի, եւ զայլ աւանս, որք կոչին Մազրան, Քար, Դաշտուն, Զուար, Թաղամեր եւ այլն»¹⁹: Գուրհամ գավառի այս տեղադրությունը լավագույնս հաստատում է Ս. Շահումյանի հաղորդումը թշնամական մի հարձակման մասին, ուր ասված է, որ «այլազգիները» Տաշտունի լեռնանցքի մոտից «անցին ի Գուրամ, եւ եկին աւար հարկանելով զկողմանս Գուրամու՝ մինչեւ ի Մեղրայ» (ՊՄՇ, էջ 127): Պարզ է, որ «այլազգիները» Տաշտունից Մեղրի պիտի շարժվեին Մեղրի գետի հովտով, այսինքն՝ Կաքավաբերդի

¹⁵ Տե՛ս «Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի», հրատարակության պատրաստեց Աշ. Աբրահամյանը, Երևան, 1942, էջ 42. հմմտ. **Մաշտոցի անվ. Մատենադարան**, ձեռ. № 6271, էջ 339ա: **Արամ Այվազյան**, *Памятники армянской архитектуры Нахичеванской АССР*, Ереван, 1981՝ с. 64-102:

¹⁶ Տե՛ս **Ղ. Ալիշան**. Միսական, էջ 242:

¹⁷ Տե՛ս «Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի», էջ 41f

¹⁸ Նույն նախադասության հիման վրա էլ Թ. Խ. Հակոբյանը ժամանակին մակաբերել էր, որ «Կալեր և Մանլի գյուղերի շրջակայքը այդ ժամանակներում (XVIII դ.-Ա. Ա.) մտնում էր Գրհամ գավառի մեջ», տե՛ս **Թ. Խ. Հակոբյան**. Սյունիքի թագավորությունը (պատմա-աշխարհագրական առումով), Երևան, 1966, էջ 106-107:

¹⁹ Տե՛ս կից հրապարակվող «Իններորդ աշխարհն Մեծին Հայոց, որ Միւնիք ասի» Հավելվածը:

(=Գուր/հ/ամի) միջով:

Կենավուզ տեղանունը երբեմն գործածվում էր ավելի լայն իմաստով՝ իր մեջ ներառելով նաև Գուրի համալիրը (տե՛ս ՊՄՇ, էջ 123, 126): Այդ պատճառով է, թերևս, Ղուկաս Սեբաստացին Կենավուզի մեջ ընդգրկում Կարճևանը, Լճկինը (Լիճք) և Մեղրին, որոնք նախկինում Կաթավաբերդ գավառի կազմում էին: Նա նաև նշում է, որ «ունի եւ Կենաուզն զհամանուն իւր աւան»²⁰: Հետաքրքիր է, որ Տեր Ավետիքը, բոլորովին չհիշատակելով Գուրի համը, միաժամանակ տարրորոշում է Կենավուզն ու Մեղրին.

ա) «...զնաց նա (Դավիթ-բեկը-Ա.Ա.) ի Ղարաչիմեն եւ բանակեցաւ անդ, եւ անտի հրեշտակս արձակեաց ի Չաւնդուր, ի Մեղրի եւ ի Կենաուզ» (ՊՏԱ, էջ 133).

բ) «Եւ այր եկն առ նա եւ ասէ. Ահա Թուրքն... քսան եւ ութն հազարաւ դիմեալ գան կամ ի Մեղրի եւ կամ ի Կենաուզն» (ՊՏԱ, էջ 134):

Եթե նկատենք, որ Գուրի համը տեղանունը գործածողը Ստեփանոս Շահումյանն է, որը հենց այդ գավառի (Կալեր կամ Եկդաստանց գյուղերի)²¹ ծնունդ էր, ապա պետք է ենթադրել, որ Գուրի համի կիրառությունն ավելի նեղ էր ու տեղային, մինչդեռ Կենավուզինը՝ «համաղափանյան» բնույթ ուներ: Իսկ Մեղրիի և Կենավուզի առանձին-առանձին հիշատակումը գալիս է հուշելու, որ այդ տարիներին Մեղրի «քաղաքն», արդեն իր բնակչությամբ և զինված ուժերով, բավականին մեծ կշիռ էր ձեռք բերել (տե՛ս նաև Զորացուցակ, էջ 143): 1767 թ. այցելելով Մեղրի՝ Հովսեփ Էմինը ծանուցում էր, որ քաղաքում բնակվում էր 3,000 ընտանիք և, շնորհիվ իր «առանց բացառության քաջարի տղամարդկանց», բազմիցս էր հաղթանակներ տոնել «հակառակորդների տարբեր զորաբանակների նկատմամբ»²²:

Քիս-Քրաց

«Ղափանցվոց պատմության» Համապատում բնագիրը նշում է երկու հարևան «թուրքաբնակ» ավան. «Արդ իբրեւ լուր լինէր բանս այս ի Քիս եւ ի Քրաց, գային ժողովէին ի միասին ամենայն արք բնակչացն Իքացու...» (էջ 155): ՊՄՇ-ի տվյալները, սակայն, թույլ են տալիս պնդել, որ «Իքաց» անունով առանձին բնակավայր առհասարակ չի եղել: Պարզաբանենք. Ս. Շահումյանը, շարադրելով Թորոս բեկի բախումը քիսեցիների հետ, հիշատակում է միայն մեկ «քաղաքի»՝ Քիսի ավերումը, և այդ մանրամասն նկարագրության մեջ ակնարկ իսկ չկա հարևան «Իքաց» ավանի և նրա բնակիչների գոյության մասին (տե՛ս ՊՄՇ, էջ 122-123): Թվում է, թե թյուրիմացությունն առաջացել է այնտեղից, որ «Պատմության» մեջ, դասական գրաբարի կանոնների համաձայն, ցեղանունները, բնակավայրերի անուններով բնակչության անվանումները և դրանցից կազմված հատկացուցիչները գրված են մեծատառով, ինչպես,

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Տե՛ս **Ա. Մ. Այվազյան**, «Դավիթ-բեկի Հայաստան գալու ժամանակն ու հանգամանքները», էջ 78, ծնթ. 12:

²² *The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian, written in English by himself*. 2nd ed. (first published in London in 1792), (Calcutta: Baptist Mission Press, 1918), pp. 373-374.

օրինակ՝ «Հայքն Չառունդուրեան ապստամբեալ են ի Թուրքաց», «գորքն Հայոց», «քաջ եւ արի սպառազէնքն Մեղրացոց» և այլն: Ահա վասիկ, ՊՄՇ-ում այդպէս է նշված նաև «Իքացը»՝ «քիսեցիներ» իմաստով. «Լեվազ Սափի Ղուլին... եկն նենգութեամբ ի յԱփկու վանքն, եւ գրեաց **Իքաց իշխանացն...**» (էջ 122): Նախնական պատումներում «Իքաց» բառի գործածման այս միակ դեպքն էլ, հավանաբար, շփոթության է մատնել Ղ. Սեբաստացուն Համապատումը խմբագրելու ժամանակ: Թերևս Սեբաստացին զգացել է նաև «Իքաց» բառի իրական՝ «քիսեցիներ» հավաքական իմաստը, այլապէս դրժվար է հասկանալ, թե Համապատումում նա ինչու է հնարավոր համարել և՛ Քիսի, և՛ ենթադրյալ «Իքացի» բնակիչներին կոչել մեկ ընդհանուր ձևով՝ «ամենայն արք բնակչացն **Իքացու**» (էջ 155): Ղ. Սեբաստացու պատրաստած քարտեզում «Իգաց» և «Քիս» ավանների տեղադրությունը Խուստուփ լեռան լանջերին պետք է համարել, կրկնակի սխալ. ա) «Իքաց» (քարտեզում՝ «Իգաց») բնակավայր երբևէ գոյություն չի ունեցել (այս Իքացը չի կարելի շփոթել Ստեփաննոս Օրբելյանի հիշատակած Ծղուկ գավառի «Աքածիի» հետ). և բ) Քիսը չէր կարող լինել Խուստուփի լանջերին, քանզի Ս. Շահումյանի պատմածից միանշանակ մակաբերվում է, որ այն գտնվում էր Մանլի մոտակայքում.

«...իբրեւ լուր եղեւ բանս այս (Թորոս-բեկի Ափկիսի մոտ տարած հաղթանակի մասին՝ Ա. Ա.) ի Քիս, ժողովեցան ամենայն արք տեղոյն այնորիկ ի միասին եւ եկին արտաքս. եւ էջ առ նոսա Թորոսն ի գլխոյ Մանլեին, եւ հարեալ ի դիմի՝ կոտորեաց ի նոցանէ զբազումս, եւ այլքն փախեան ի Քիս» (ՊՄՇ, էջ 123. հմմտ. Համապատում, էջ 155-156)²³:

Նույն պատճառով էլ Քիսը չի կարելի նույնացնել Տաթևի վանքին հարկատու գյուղերի ցանկում հիշվող Գեղվաձոր գավառին Կից²⁴ (այժմ՝ Քիրս) գյուղի հետ: Ըստ երևույթին, Ղ. Սեբաստացին, տեղադրելով Քիսն ու «Իգացը» Խուստուփի լանջերին, նկատի ուներ Ս. Շահումյանի այն հաղորդումը, որ հայերից պարտություն կրելուց հետո Քիսի բնակիչները «գամենայն զկին եւ գորդիս իւրեանց հաւաքեալ էին ի վերայ **բարձրագոյն ինչ գագաթան մերձ ի շէնն**» (ՊՄՇ, էջ 123. հմմտ. Համապատում, էջ 155): Սրանից, սակայն, փորձենք անել այլ հետևություն. Նյուվադի և Շվանիձոր գյուղերի միջև Քյասիլի անունով մի արտահայտիչ կոնաձև լեռնագագաթ կա (1313 մ): Միանգամայն հնարավոր է, որ հենց այս լեռան լանջերին, որոնցով հոսում է Շավղի գետը, եղած լինի Քիս կամ Քաց բնակավայրը և լեռան անունից էլ առաջացած լինի նրա անվանումը կամ հակառակը:

* * *

²³ Հավանաբար, «Պատմության» այս հատվածի հիման վրա էլ Ղ. Ալիշանը նույնպէս հետևեցնում էր, որ Քիսը և «Իգացը» մերձաւորք եւ յարեւելեան եզերս Մեղրաձորոյ թուին» (Միսական, էջ 306):

²⁴ Տե՛ս «Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի», էջ 41. հմմտ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. №. 6271, էջ 338ա:

Համապատում բնագիրը խմբագրելիս, Ղուկաս Մեքաստացին տեղագրական բնույթի կրճատումներ է արել Ս. Շահումյանի պատումի հետևյալ նկարագրումից. իմանալով Օրդուբադի կողմից «թուրքերի» նոր հարձակման (1724 թ.) մասին՝ Դավիթ Բեկը Ծավից դուրս է գալիս պատերազմի՝

«Էլ չորս հազարաւ ի վերայ այլազգեացն, եւ եզիտ զնոսա ի Լիչքին որ է յայնկոյս Ղօզղօզ գետոյն: Իսկ Թուրքն բնակեալ էր ի Լչկին. իբրեւ տեսին զսոսա՝ ելին արտաքս եւ եկին ի Գողթ, որ է գետափն...»²⁵ Եւ ոչ ետուն անցանել զգետն. եւ սոքա աստի եւ նոքա անտի մարտ եղեալ կռուէին յառաւօտէ մինչեւ ի 24 ժամ աւուրն, մինչեւ ի գալն նոցա ի Ջիպանդ ի գլուխն Դաշտուն: Եւ ի գիշերի Տաւութ Պէկն էանց ի Հալի ձոր» (ՊՄՇ, էջ 126-127. հմմտ. Համապատում, էջ 160):

Համապատումն առհասարակ չի հիշատակում Գողթ և Ջիպանդ տեղանունները, մինչդեռ դրանց ճիշտ տեղադրումը թույլ կտա կազմել հիշյալ մարտի ամբողջական պատկերը: Դատելով վերոգրյալ հատվածից՝ Գողթը պետք է փնտրել այսօրվա Լիճք (=Լճկին) գյուղի մոտակայքում՝ Մեղրի գետի ափին (այս Գողթը չի նույնանում Գողթան կամ Գողթանսար լեռնագագաթի հետ, որը Լիճքից հարաբերականորեն մեծ հեռավորության վրա է): Իսկ Ջիպանդը, անշուշտ, գտնվում է Դաշտուն (Տաշտուն) գյուղի շրջակայքում. հավանաբար, ՊՄՇ-ն գրի առնողը, սխալմամբ, Դաշտուն անվանումն ընկալել է որպես «դաշտ» (հարթավայր) բառի բարբառային հոլովում և, ըստ այդմ էլ, այն սխալմամբ փոքրատառով նշել: Հայ պատմագիտության մեջ Մեղրի գետի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը երկու հակադիր զնահատակների է արժանացել: Լեոն գրում է, որ «Դավիթ Բեկի կրած պարտությունն այնքան ծանր էր, որ նա ստիպված եղավ վերադառնալ Հալիձոր»²⁶: Այս կարծիքը կրկնում է Հ. Ա. Կնյազյանը²⁷: Այլ է Ա. Գ. Հովհաննիսյանի տեսակետը. «Մի օր տևող ճակատամարտից հետո, անհրաժեշտ չհամարելով շարունակել մարտը, Դավիթ Բեկը վերադառնում է Հալիձոր: Ըստ երևույթին, ճակատամարտի ընթացքում թշնամուն պատճառած կորուստները նկատի ունենալով, նա գտնում էր, որ հակառակորդը ի վիճակի չի լինի նորից հարձակման անցնելու»²⁸: Պետք է ասել, սակայն, որ Ս. Շահումյանի հաղորդումն առ այն, թե երկու կողմերը «կռվեին յառաւօտէ մինչեւ ի 24 ժամ աւուրն, մինչեւ ի գալն նոցա ի Ջիպանդ ի գլուխն Դաշտուն», որից հետո է Դավիթ Բեկը գիշերով նահանջում Հալիձոր, թույլ է տալիս չհամաձայնել վերոբերյալ երկու տեսակետի հետ էլ: Արդ, Դաշտուն (Տաշտուն) գյուղի մոտ է գտնվում համանուն լեռնանցքը, որով ցայսօր անցնում է Մեղրին Ղափանի հետ կապող միակ բարեկարգ ճանապարհը²⁹: Ջիպանդ անունն իսկ (պարսկերեն «պէնտ», այսինքն՝ կապ, կապանք)³⁰ հու-

²⁵ Ս. Արամյանը նշում է, որ այստեղ «ձեռագրին մեջ՝ մեկ բառի տեղ պարապ թողված է» (տե՛ս ՊՄՇ, էջ 127, ծնթ. 22):

²⁶ Լեո, Երկերի ժողովածու (տասը հատորով), Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք 2, Երևան, 1973, էջ 193:

²⁷ Հ. Ա. Կնյազյան. Ազատագրական պայքարը Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ, Երևան, 1963, էջ 106:

²⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Երևան, 1972, էջ 169:

²⁹ Տե՛ս Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 11, Երևան, 1985, էջ 571-572: Տաշտունի լեռնանցքը կոչվել է նաև Դիբագլուի լեռնանցք (տե՛ս Ս. Լիսիցյան, Զանգեզուրի հայերը, Երևան, 1969, էջ 92):

³⁰ Տե՛ս «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. Ա, Վենետիկ, 1836, էջ 437:

շում է, որ խոսքը լեռնանցքի վրա հսկող ինչ-որ բնական դիրքի կամ պաշտպանական կառույցի մասին է, ինչպես, օրինակ՝ Դարբանդ, Ուզունպատ, Ուզուն պենտ: «Այլագգիներին» հաջողվում է հասնել, գուցե նաև գրավել այդ ռազմական տեսակետից կարևոր բարձրությունը («Ջիպանդ ի գլուխն Դաշտուն»): Այժմ նրանք արդեն սպառնում էին իսպառ փակել Դաշտունի լեռնանցքը և կտրել կապը Փոքր Սյունիքի (բուն Ղափանի կամ «Հալիձորի երկրի») ու Կենավուզ-Գուրհամի միջև: Այդպիսով, Ղափանի իշխանապետության սիրտը հանդիսացող «Հալիձորի երկրի» համար լուրջ վտանգ էր առաջանալու անպաշտպան գտնվել Բարգուշատի Ֆաթհ-Ալի սուլթանի հնարավոր հարձակման առջև, մանավանդ, եթե նկատի առնենք, որ Դավիթբեկը նորերս էր ավերել Շահայապակյու գյուղերը և պատասխան արշավն, այն էլ այդպիսի հարմար պարագաներում՝ միանգամայն սպասելի էր: Նման կացություն Դավիթբեկը հանդուրժել չէր կարող. ամբողջ շարժման բախտը փորձության չենթարկելով՝ նույն գիշերը նա նահանջում է Հալիձոր: Այս վարքագիծը սխալ կլինի որակել որպես Սյունիքի հարավային շրջանների հայությանը «թուրքերի» քմահաճույքին հանձնելու քայլ. ինչպես ցույց են տալիս հետագա իրադարձությունները, Մեղրին և Չավնդուրը բավական ուժեր ունեին թշնամուն դիմագրավելու և նույնիսկ ջախջախիչ պարտության մատնելու համար (տե՛ս ՊՄՇ, էջ 127-129. հմմտ. ՊՏԱ, էջ 134. Համապատում, էջ 160-162):

Հանրագումարի բերելով վերն ասվածը՝ կարող ենք ամփոփել.

ա) Դավիթբեկի իշխանապետության զբաղեցրած տարածքը հիմնականում համընկնում է այսօրվա Հայաստանի Հանրապետության Սիսիան, Գորիս, Կապան, Մեղրի հարավային շրջանների հետ.

բ) Այժմյան Մեղրու շրջանի տարածքը 1720-ական թթ. ուներ երկու անվանում՝ Կենավուզ և Գուրհամ, որոնցից առաջինն իր իմաստով ընդգրկում էր ամբողջ շրջանը և ուներ համադափանյան գործածում, իսկ երկրորդը՝ տեղային նշանակության էր և հոմանիշն էր Մեղրի գետի հովտով ձգվող ու դեռևս XVII դարում Կաքավաբերդ անունով ծանոթ գավառի.

գ) «Ղափանցվոց պատմության» Համապատում բնագրում հիշվող Իքաց (Իգաց) բնակավայր առհասարակ գոյություն չի ունեցել.

դ) Համապատումից դուրս մնացած, բայց ՊՄՇ-ում առկա «Ջիպանդ» ու «Գողթ» տեղանունների օգնությամբ պարզաբանվում է 1724 թ. տեղի ունեցած ռազմական գործողությունների մի կարևոր շղթայի զարգացումը:

Այս ամենը վկայում են, որ «Պատմության» վենետիկյան հրատարակությունն, իր նախնական և Համապատում բնագրերի տարբերություններով հանդերձ, կարիք ունի հետագա տեղագրագիտական հետազոտությունների, որոնց վերջնական նպատակը պիտի լինի XVIII դարի 20-ական թթ. Սյունյաց ազատագրական պատերազմի առավել ընդգրկուն և ամբողջական քարտեզի ստեղծումը:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

Ղուկաս Սեբաստացի, Համառոտ պատմություն թագաւորացն Հայոց եւ աշխարհագրութիւն Հայաստանի եւ աշխարհագրական բառարան, Վենետիկ,

Ս. Ղազարի մատենադարան, էջ 63-70՝

Իններորդ աշխարհն Մեծին Հայոց, որ Միւնիք ասի

Միւնեաց աշխարհն, որ ըստ միոյ մասին այժմ կոչի Խափան, յարեւելից կուսէ կայ Արարտեան աշխարհին. ի հարաւոյ ունի զգետն Երասխ եւ զաշխարհն Վասպուրական. նոյնպէս եւ ի յարեւելից զգետն Երասխ. ի հիւսիսոյ արեւելից զԱրցախ, եւ ի հիւսիսոյ զաշխարհն Գուգար: Արդ, կոչի սա Միւնիս, զի է տունն Միսակայ. եւ բնակիչք սորա որդիք Միսակայ: Այս Միսակ էր որդի Գեղամայ եւ թոռնեայ նախնւոյն Հայկայ: Այր անձնեայ եւ գեղուղղէշ, ազնուաբարոյ եւ քաղցր, որ վասն առաւել քաղցրաբարոյութեան աղու ձայնէին զնա. եւ երկիր ժառանգութեան նորա աղուանք: Բսկ երկիր ժառանգութեան Միսակայ եւ որդւոց նորա եղեւ ի գետոյն Երասխայ մինչեւ ցծովն Գեղամայ, եւ մինչեւ ցամուրն Հունարակերտ եւ մեծագոյն դաշտն, որ կոչի դաշտ Աղուանից, զոր Կուր գետն հատանէ, եւ լեռնակողմն դաշտին մինչեւ ցծովն Կասպից որպէս եւ Խորենացի (Բ. Պատմութիւն. 7. եւ յայլոր) եւ այլք եւս: Բայց յետ բազում ժամանակաց իբրեւ զօրացան ազգն ալանաց, եւ կալան զբազում գաւառս տանն Միսակայ եւ նոքա կոչեցան աղուանք, որոց կաթուղիկոս եղեւ նախ Գրիգորիս՝ թոռն սրբոյ Լուսաւորչին: Արդ, գունտն Միսակայ եւ ամենայն տուն նորա ի հնումն էր իբր թագաւորութիւն ինչ Հայոց, եւ ունէր զբազում աշխարհս եւ զնահանգս, որոց նախապետական կամ նախկին աշխարհն էր աշխարհս այս Միւնեաց, որ ունի զերկոտասան գաւառս, որք են այսոքիկ.

Նախ զգաւառն Երնջակ, որ ունի զհամանուն իւր բերդ:

Երկրորդ՝ զգաւառն Զահուկ, որ է սահմանակից Նախիջեւանայ:

Երրորդ զգաւառն Վայոց ձոր, որ եւ Եղեգից ձոր ասի, ուր է Հերմոն նի/կ/՝:

Չորրորդ զգաւառն Գեղարքունի կամ Գեղագունի, այսինքն ստացուածն կամ տունն Գեղամայ, որ է առ ծովուն Գեղամայ, որ այժմ ասի ծով Սեւանու: Զի Գեղամ հայրն Միսակայ թողեալ զՀարմայ որդին իւր ի յԱրմավիր երթայ յարեւելս հիւսիսոյ եւ յեզր ծովակին առնէ շինուածս եւ կոչէ զայն Գեղագունի եւ ծնանի անդ զՄիսակ անձնեայ եւ սմա սահման հատանէ ժառանգութեան ի ծովուն ընդ արեւելս եւ կոչէ զաշխարհն զայն Միսակ: Գաւառս այս Գեղագունեաց ունի զծովն Գեղամայ, որ եւ Սոտք, եւ այժմ Սեւան ասի եւ զՍեւան կղզին ի մէջ ծովուն եւ ուր է մեծ վանքն ճգնաւորաց: Ունի եւ զմեծափառ վանքն եւ զՄաքենիս. ունի եւ զբերդն Գեղամէ, զոր Գեղամ շ[ի]նեաց ի ձորակի միոջ առ ստորոտով լերին: Բայց յետոյ թոռն նորա Գառնի կոչեաց՝ յիւր անուն Գառնի: Ունի եւ զակն Հուրաստան գետոյ:

Յինգերրորդ զգաւառն Աղահէճք:

Վեցերրորդ զգաւառն Ծղունք:

Եօթներրորդ զգաւառն Աբանդ, որ երեւի թէ պարտի գրիլ Հաբանդ՝ զի մերձ սոքին եղեալ գաւառն, որ է ի յԱրձախ աշխարհին, զրի միւս Հաբանդ: Գաւառս այս

այժմ կոչի Խաբան. թեպետ Խաբանն ընդարձակապես առնանի այժմ եւ ունի յինքեան զայլ գաւառս Սիւնեաց: Կոչի եւս այժմ գաւառս այս Հաբանդ՝ գաւառ եօթնաբերդեան, եւ ունի զփոքր Սիւնիս, եւ զԳուրիս գաւառս, ունի եւ զբազում աւանս եւ զբերդս որպէս ի վայր ասասցուք:

Ութերորդ զգաւառն Բաղքձորք³¹:

Իններորդ զգաւառն Արեւիք:

Տասներորդ զգաւառն Սիսական, որ այժմ Սիսան ասի, եւ է լայն եւ ընդարձակ յոյժ, եւ բաժանի յերկուս, որոյ մի մասն է ի կողմն Սիւնեաց եւ միսն ի կողմն Արցախու: Եւ է ի հիւսիսոյ Հաբանդ գաւառին (թեպետ բոլոր աշխարհն Սիւնեաց, Արցախու, Ուտացոց եւ այլն՝ կոչին Սիսակեան): Եւ ունի մասնաւոր գաւառս այս Սիսակեան (որ է ի Սիւնիս) զյիսուն աւանս, որոց ոմանք են սոթին, այսինքն՝ Որոտն՝ որ ունի զմեծ բերդ, Տաթեւ՝ որ ունի զբերդ, Տեղ, Կորէս, Կորի, Խնածախ՝ որ ունի զմեծ բերդ, Շնհեր՝ որ ունի զբերդ, ունի եւ զմեծ բերդն Խնծորէսք, ուր Սիսիթարն սպանաւ ի մերում ժամանակի, որ իշխէր երկրին Խաբանու յետ մահուան Դաւիթ Պէկին եւ զայլ բերդս: Ունի եւս աշխարհն Սիւնեաց զայլ երկու գաւառս, որոց մինն երեւի գոլ գաւառն այն, որ այժմ կոչի Չավնդուր, որ յարեւելից հարաւոյ ունի զմեծ գետն Երասխ, յարեւմտից զլէրինս Խաչալօլու, որովք բաժանի ի Հաբանդ գաւառէն. ի հիւսիսոյ ունի զգետն Որոտնայ, որով բաժանի ի Պարկուշատ գաւառէն: Եւ ունի Չավնդուր այժմ զայսոսիկ փոքր աւանս, այսինքն՝ զԿապազլուիս, զԽոջան, զՊուրջովան, զՊարտախ, զՇիւանաձորն, որ ունի զբերդ, զԹուփ, զԿումարայց, զՇահապակլու, զՓքնի, զԻշկետ, զԿեմանցու, զՇխեր, որ է իշխանանիստն Չավնդուր, եւ զբազում գիւղորայս:

Իսկ միւսն երեւի գոլ գաւառն Գուրիս կամ Կենաուզն, որ ունի զաւանն Մեղրի ի վերայ գետոյն Մեղրեայ: Եւ այս աւանս յերիս մասունս /եւ կամ ասասցուք/ յերիս մեծամեծ թաղս բաժանի ոչ հեռի ի միմեանց՝ երկուքն յայսկոյս գետոյն եւ մինն յայնկոյս, որ կոչի Փոքր թաղ: Ունի եւ զամուր: Այս աւան պաշարեալ եղեւ նախ ի մահմետականացն ուրուտասան հազարաւ ի բնակչացն Ուրդովարայ, նախքան զգալն օսմանցոց ի Խաբան (ի մերում ժամանակի) եւ ի յաւուրն վեցերորդի յետ պաշարման իւրոյ օգնութիւն գտեալ ի զօրականացն Դաւթի, հարին կոտորեցին աւելի քան զտասն հազար այր ի մահմետականացն եւ զայլսն ի փախուստ արկին ի յՈւրդովար: Եւ յետոյ զբազում այլ մարտս պատերեզմաց արարին բնակիչք սորա ընդդէմ օսմանցոցն. մի անգամ եւս գերի վարեցան ի նոցանէ: Ունի եւս Կենաուզ գաւառն Կրճիվան, որ է ի յելս կրճին, որ այժմ կոչի Ուզունպէստ: Եւ է կիրճս այս առ Երասխաւ, եւ երկայն ձգի մինչեւ ցկողմանս Ուրդովարայ գնացս իբր միոյ ժամու կամ երկուց, որոյ մի կողմն է Երասխն մեծ, եւ ի միւսն քարաժայռքն Ալանկեզայ: Եւ աստի միայն ի կողմանցն Գողթնայ մտեալ լինի ի Խաբան: Ունի եւ Կենաուզն զհամանուն իւր աւան, եւ գաւառն, որ կոչի Լեւազու ձոր, գաւառն Լճկին, եւ զայլս, եւ զբազում գիւղս:

Իսկ Գուրիս ունի զաւանն Կալեր, ուր բնակէր Պապ զօրագլուխն Դաւթի 700 զօրօք ի մերում ժամանակի, եւ զայլ աւանս, որք կոչին Մազրան, Քար, Դաշտուն, Զուար, Թաղամեր եւ այլն:

Դարձեալ գաւառն Խաբան, որ եւ Հաբանդ ասի, թեպետ այժմ ընդարձակապէս

³¹ Բաղքձորք=Բաղք և Զորք:

առեալ ունի եւ զԳուրհամ, զՉավնդուր եւ զայլ գաառս ի Սիւնեաց աշխարհին, սակայն, յատկապէս ունի զՓոքր Սիւնիս եւ զՀալիձոր, ուր բնակէր Դաւիթ Պէկն ի մտանելն նորա ի Խաբան: Այս Դաւիթ Պէկն էր իշխանագուն եւ արիասիրտ, ազգաւ հայ ինքն եւ ամենայն հետեւողք իւր, եւ առաքեցաւ ի յիշխանաց իշխանէն վրաց ի պահպանութիւն երկրին:

Խաբանու ըստ խնդրոյ Հայոց բնակչացն: Եւ թէ որպէս եմուտ ի Խաբան, եւ թէ ի գալ նորա որպէս ժողովեցան առ նա բնակիչքն Խաբանու, եւ զորքան մարտս պատերազմաց ետուն ընդդէմ պարսից եւ օսմանցոց, եւ զորքան յաղթութիւնս արարին՝ տեսցես ի համառօտ պատմութեան, զոր գրեցաք: Հալիձոր է անուն աւանի, ուր բնակէր մէկը Փարսադան յաւուրս Դաւիթ Պէկն երկերիւր յիսուն զօրօք: Նաեւ անուն փոքրիկ գաւառի, ուր բնակէր եւ Տեր Աւետիսն չորեք հարիւր վաթսուն եւ ութն արամբ: Եւ աստէն մերձ ի Հալիձորոյ գետոյն շինեաց Դաւիթ զանառիկ բերդն, որ կոչի բերդ Դաւթի: Զայս բերդ եկին պաշարեցին եօթանասուն հազարաւ զօրքն օսմանցոց, եւ ելին արտաքս զօրականքն Դաւթի, եւ զբազումս ի նոցանէ տապաստ արկին անդ, եւ մնացեալսն ի փախուստ արկին: Բայց յետ մահուան Դաւթի, նենգեալ զօրքն օսմանցոց մտին ի ներքոյ երդմամբ չառնելոյ զվնաս ինչ: Եւ իբրեւ մտին ստեալ ուխտին՝ հարին կոտորեցին զամենայն բնակիչսն եւ ի գերի վարեցին զկանայս, եւ զմանկունս, եւ զկուսանս, զի էր անդ եւ մենարան կուսանաց, եւ զպարիսպն կո[ր]ծանեցին: Ունի եւ զանապատն հարց ճգնաւորաց:

Խաբան ունի եւ զբազում աւանս, որք այժմ կոչին Մանլեւ, Ուլթունաց, Քիս, Իքիս Ղզըլդուշին, Իգաց, Վահրիվար, Ողջանց, Քիրտեկաց, Կեց, Աջպէջ, Մահուտլու, Եղեզն, Խոտանան, Մաջ, Դանձաւեր, Գետաթաղ, Շահանդուխդ՝ որ ունի զբերդ, Շնաթաղ, Դարպաս՝ որ ունի ի հիւսիսոյ կողմանէ զմեծ լեառն, որով բաժանի ի Սիսան գաւառէն, որ եւ Սիսակ ասի: Եւ բնակիչքն Դարպասայ են մեծամեծ վաճառականք, եւ փարթամք: Եւ զայս ունի եւ զքաղաքն իշխանանիստ, որ այժմ կոչի Ղոդալայ Էսքիշէհիր, զորմէ ասի թէ հնումն էր մեծ քաղաք: Եւ զՀոդուրդ, ուր այժմ նստի իշխանն Խաբանու: Ունի եւ զմեծ բերդն Զեւու ի վերայ լեռինն Բուխուրութայ, զոր Դաւիթ Պէկն էառ եւ կոտորեաց ի յամրոցի անդ չորս հազար սպառազէնս մահմետականաց: Եւ զայլ բերդս եւ զբազում գիւղորդս ունի Խաբան: Եւ ի յաւուրս Դաւիթ Պէկն ի Շնհեր (որ ունի զմեծ բերդ) բնակէին Պուան, Մինաս, Ստեփաննոս, եւ ընդ նոսա 550 զօր: Ի Տաթեւ՝ Ղիջին, Եսային, Տիրացուն, Սիմէոնն, Աբկարն, եւ ընդ նոսա 400 զօր, իսկ ի Չավնդուր գաւառին Թորոսն եւ ընդ նմա 2000 զօր: Ի Մեղրի Կոստանդին, Մարին, Առաքելն, եւ ընդ նոսա 400 զօր: Ի Պաղաբերդն՝ Ատոմ, հարիւր յիսուն արամբ: Ի Կուլաբերդն Ղազար եւ ընդ նմա 110: Ի Շիվանուձորն Սարգիս զօրապետն 250 արամբ: Սոսա եւ յայլ ամուրս եւ յաւանս բնակէին զօրքն հայոց յաւուրս Դաւթի՝ ամենեքեան սպառազէնք եւ պատրաստեալք ի պատերազմ:

Ունի եւս Խաբան զլեռինս Ալանկեզայ ի հարաւոյ, որովք բաժանի ի Գողթան գաւառէն: Եւ ի յարեւմտից՝ զլեռինս Ղազանկուլու ասացեալ եւ զլեառն Բուխուրութայ, որ ի Զեւու մինչեւ ցկողմանս Մանլեւոյ ձգի, զլեառն Կասպէլու եւ զայլս: Ունի եւ զգետն Ղոզդոզ, որ եւ գետ Մեղրու ասի, որ ելեալ ի յԱլանկեզայ լեռանցն մերձ ի Դաշտուն աւանն երթայ յարեւելս կոյս եւ անկանի ի յԵրասխ: Եւ զգետն Չավնդոյ, որ ելեալ ի Խուստուփայ լեռանցն երթայ յարեւելս կոյս ի Չավնդուր եւ խառնի յԵրասխ: Եւ զգետն Հալի ձորոյ, որոյ մի մասն ելանէ ի լեռանցն Ղազանկուլոյ եւ միւսն

ի լերանցն Կասպեյի եւ միացեալք յարեւելից կուսէ Զեւու բերդին երթայ ի Հալիձոր, ընդունելով յինքն զայլ եւս զետս՝ անտի երթայ խառնի ի զետն Որոտնայ: Իսկ զետն Որոտնայ, ընդունեալ յինքն զայլ եւս զետորայս ելեալս ի կողմանցն Դարպասայ, երթայ յարեւելս հարաւոյ անցեալ ընդ սահմանս Չավնդրոյ եւ Պարկուշատայ, խառնի յԵրասխ:

Դարձյալ աշխարհն Սիւնեաց ունի եւ զայսոսիկ քաղաքս, որք այժմ կոչին Կորիս (որ է Գառնի), Կարակոս, Ապարան (որ երեւի Դարպասն) եւ այլն: Եւ ի յարեւելից հարաւոյ ունի եւ զգետն Երասխ ի քարավազն, ուր զետն զքարածայռս հոսէ: Ունի եւ զբերդն Հունարակերտ ի սահմանս Շարայի: Ունի եւ զգերեզմանն սրբոյն Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսին ի յԱմարեան (իմա՝ Ամարասում - Ա. Ա.) աւանին ի Փոքր Սիւնիս:

Լինի ի Սիւնիս գերերի եւ նոռն, եւ մուրտ, եւ ամուր տեղիք: Բնակիչքն սիւնեաց են արք զօրաւորք եւ քաջապատերազմողք՝ որպէս եւ ամենայն տունն Սիսակայ ի սկզբանէ մինչեւ ցայսօր, զի նաեւ ի մերում ժամանակի պարապորթ գտեալք զօրք կազմեցին. ընդդէմ ելին սակաւութ ընդդէմ մեծամեծ թագաւորաց եւ բռնաւորաց բազում պատերազմաւ եւ ապրեցան, մանաւանդ, բնակիչքն Խաբանոյ:

Բայց յաւուրս Սմբատայ արքայի Բագրատունոյ, որ եւ կրեաց զմեծ նահատակութիւն, եմուտ թուրքն Ատրպատականաց ի Սիւնիս եւ նստաւ անդ քանի ինչ ամիսս, եւ զորս եւ գտանէր՝ չարաչար տանջանօք սպանանէր, որպէս եւ յառաջ, քան զայս, հաքարացիքն կոտորեցին զամենայն այր ի Տարոնոյ գաւառին, որ կարող իցէ բառնալ զսուր: